

Ressenyes

CENTRE DE RECERCA SOCIOLÒGICA

Composició de les llars d'Andorra

Una aproximació a les maneres de viure de la població andorrana actual

Lleida: Pagès Editors, 2005

L'obra *Composició de les llars d'Andorra* pretén oferir una visió de conjunt més àmplia i actual del que s'havia fet fins ara sobre l'estructura familiar al Principat. En total, han estat estudiades 2.016 llars mitjançant una enquesta telefònica resposta per persones més grans de divuit anys, escollides de manera aleatòria. Tot plegat, s'ha obtingut informació de 6.044 andorrans que resideixen en aquestes llars.

El sentit original del present estudi és que es feia difícil ignorar un dels pilars més bàsics en l'organització de la vida social, com és la institució de la família, en una societat d'origen eminentment rural, com l'andorrana, en què la casa (en què es vincula patrimoni i família) hi ha esdevingut l'element fonamental durant molts anys.

El ràpid creixement econòmic experimentat al Principat durant la segona meitat del segle XX, comporta una sèrie de transformacions, tant socials, com econòmiques i culturals, que incideixen directament en la composició de la família i que determinen la formació, l'estructura i l'evolució dels diferents tipus de llars.

Amb el procés de modernització, les funcions que la família complia antiga-

ment es perden, i les actituds, els valors i els comportaments, tant els individuals com els col·lectius, adquireixen un altre sentit. És el moment en què la dona s'incorpora al món laboral i emergeix un model de família postpatriarcal, amb el qual s'accentua la concepció de la llar com a vehicle de satisfacció personal individual.

Fenòmens com ara l'augment de l'esperança de vida, el descens de la natalitat i de la fecunditat, l'endarreriment de la nupcialitat i de la maternitat, l'augment del divorci i la cohabitació, etc. alteren i modifiquen tant el cicle familiar com la seva estructura, i es dona pas a nous itineraris en la formació i dissolució de les llars i de les famílies. Aquesta diversificació d'estils que surten del marc del que es considera la família tradicional queda reflectida en el present estudi.

Després d'una introducció teòrica en què es defineixen els conceptes principals que es tracten al llibre (llars, família, models familiars), s'hi descriuen les diferents tipologies de les llars que hi ha a Andorra i s'hi analitzen una per una, tant pel que fa a la seva composició com a les seves característiques. Igual que a la resta

de països europeus, la família uninuclear és el model predominant al Principat; en una proporció més baixa, es troben les llars de parelles sense fills, les unipersonals i les monoparentals. Tant les llars unipersonals com les monoparentals representen encara un petit percentatge en comparació amb les xifres dels països veïns, però han experimentat un creixement important en els darrers anys. Aquesta pujada en el nombre de les llars unipersonals respon a factors ja esmentats, com ara l'augment de l'esperança de vida, juntament amb l'augment del grau d'autonomia de les persones grans, que, un cop envíduen, poden mantenir durant més anys un grau acceptable d'independència residencial. L'altre col·lectiu que forma més habitualment aquest tipus de llars és el dels joves, sobretot al nord d'Europa, ja que aquí les xifres dels joves en llars unipersonals són encara ben poc significatives. D'altra banda, el creixement del nombre de separacions i de divorcis ha fet que darrerament hi hagi més llars monoparentals.

Com que tot aquest procés de transformació familiar ha comportat el pas de la centralitat en les relacions paternofiliars a la centralitat en les relacions de parella, el pas següent del present llibre és analitzar algunes de les característiques dels membres de la parella principal, com ara l'edat, la nacionalitat, el país d'origen, el nivell d'estudis, l'ocupació i l'estat civil. Uns aspectes que s'hi posen de manifest és que s'ha passat del matrimoni vitalici a una situació en què es legitima l'egoisme individual, amb unes relacions basades en nous valors individualistes, d'autorealització i satisfacció personals i en un intercanvi constant de l'acord interpersonal.

El fet que la majoria de parelles es formin entre persones d'un estatus socioe-

conòmic semblant, d'edat similar, de la mateixa nacionalitat, de país d'origen coincident (endogàmia) i amb el mateix nivell d'estudis o un de semblant (homogàmia educativa), entra en contradicció amb la idea que s'ha construït socialment que considera l'amor com a element decisiu en la formació d'una parella.

Uns altres aspectes que l'estudi pren en consideració és l'herència del capital cultural (els fills de pares amb estudis universitaris accedeixen majoritàriament a la formació universitària) i la importància de les xarxes familiars més enllà de la convivència.

També s'hi analitza el temps lliure que comparteixen els membres d'una llar, els àpats en els quals coincideixen, les activitats que realitzen tots plegats; en definitiva, hi queda reflectida la dinàmica que s'estableix en els diferents tipus d'unitats residencials.

En resum, es pot apreciar com a Andorra, igual com a la resta dels països europeus, hi ha una tendència cap a la reducció de la mida mitjana de les unitats familiars, la qual cosa comporta, a la vegada, un augment del nombre de llars formades per menys membres.

Aquest procés de desinstitucionalització familiar ha comportat per a Andorra el pas d'una societat organitzada al voltant de la casa i del tradicional model de família troncal (més d'una generació dins del mateix habitatge), a una societat individualitzada, on la família nuclear (parella amb fills) és el model més estès i predominant, sense oblidar, un cop més, l'aparició d'altres estils de convivència familiar que, d'ara endavant, tindran més pes en la nostra societat.

*Pilar Sánchez
Mercè Casals*

CANADELL, M. Àngels; VICENS, Jesús

La textura de la vida

Girona: Edicions a Petició, 2004

Documenta Universitaria, 235 p.

Aquest llibre tracta de la crisi civilitzatòria de la nostra època, que es pot caracteritzar —com fan els autors— com una ruptura entre espècie humana i natura deguda a la industrialització occidental i a la revolució científica que l'ha acompanyada i l'ha feta possible. És, per tant, un llibre ambiciós. Es compon d'una sèrie d'assaigs escrits per cadascun dels dos autors que es van enllaçant per comprendre un diagnòstic sever de la situació de la cultura científica i industrial moderna.

El volum pot interessar a qui vulgui conèixer sobre l'esmentada crisi un punt de vista crític amb la tradició científica i il·lustrada moderna, punt de vista que s'inspira en diverses fonts: la «ciència holística», algunes concepcions del món «no occidentals» i algunes concepcions filosòfiques occidentals que veuen amb recel la percepció científica moderna de la realitat des de posicions romàntiques o irracionalistes (com Goethe o Heidegger).

La visió formulada al llibre es pot resumir així: la industrialització occidental moderna ha fet patent un divorci radical entre espècie humana i naturalesa. Els éssers humans veiem la natura no com un claustre matern del qual depenem i que hem de respectar, sinó com un dipòsit de recursos materials extern a nosaltres que podem explotar a discreció. Hem adoptat, així doncs, una actitud de dominació sobre la natura que ens porta a destruir la —sovint delicada— «textura de la vida», una trama natural complexa i interdependent que ha fet possible l'aparició de l'espècie humana i la seva continuïtat sobre la Terra. Aquesta actitud de dominació —que deriva d'una visió *dualista*, separadora de «raó» i «vida»— implica una posició ètica particular, d'ignorància o oblit de la nostra dependència respecte

del medi natural i de foment d'unes tendències egocèntriques i antropocèntriques. La passió possessiva i adquisitiva elimina les actituds de contenció pròpies d'altres cultures, més sensibles al valor intrínsec de la matriu natural de la vida humana, que han creat una saviesa superior a la nostra. La forma suprema d'aquesta actitud és el capitalisme, un sistema econòmic expansiu, que afavoreix la incessant colonització del medi natural sense límits, que generalitza la forma *mercaderia* convertint les coses en ens quantificables que cal acumular també sense límits. Capitalisme i tecnologia moderna són inseparables. Es produeix una fascinació desmesurada per la màquina, correlativa a una pèrdua de respecte per la vida i la natura. Es relega a l'àmbit de la superstició les actituds reverencials davant de vida i natura.

L'arrel espiritual d'aquesta situació és un culte desmesurat a la raó, en detriment del sentiment i la intuïció. La raó ha consolidat la confiança en ella mateixa gràcies als «èxits» de la ciència moderna. La ciència ha esdevingut un punt de referència indiscutible, basant-se en una falsa consciència de si mateixa. La ciència proclama la seva superioritat en funció de la seva *veritat* i la seva *objectivitat*, i ignora que aquests valors són «creences» o «axiomes» que no es discuteixen, autèntics «mites» de la nostra cultura. No es tracta —diuen els autors— que el coneixement científic sigui fals ni que calgui prescindir-ne. Només qüestionen la seva suposada universalitat i la «impermeabilitat a la crítica» que li atribueixen. Allò més objectable de la ciència és la visió *reduccionista* que arrossega amb ella, que porta a veure la realitat fragmentàriament i no en el seu conjunt, en la seva unitat feta

d'interdependències. El saber ha desaparegut i només trobem *especialistes*, i, amb la visió dels especialistes, es perd de vista el conjunt o el tot: estem aleshores preparats a agredir la natura i convertir-la en reserva de recursos explotables. La voluntat humana —voluntat *de poder*— esdevé la mestressa, la que guia l'acció de les persones.

Els autors atribueixen una gran responsabilitat a la «ciència reduccionista». L'objectiu del seu atac és la ciència en la mesura que adopta un mètode analític, separador, abstractiu, fragmentant la visió de la realitat. Reivindiquen una altra «ciència» que eviti aquests paranys: una ciència *holística*, com a part d'un *coneixement* d'abast més ampli que inclouria l'*ètica* i la recuperació del *sentit* de les coses. Recuperen la contraposició entre simple coneixement i saviesa.

L'ordre científic imperant està íntimament relacionat amb l'ordre social capitalista. La biologia molecular es vincula als interessos empresarials de la indústria química i farmacèutica; les patents sobre la vida i el coneixement materialitzen la voluntat de subordinar allò que no és subordinable; etc.

El llibre destaca, en definitiva, un fenomen a primera vista sorprenent: aquesta civilització, que ha fet avançar com cap altra el coneixement del món i que pot exhibir èxits espectaculars en aquest terreny, no ha estat capaç de desenvolupar una sensibilitat, unes conductes ni una ètica que estiguin a l'alçada d'aquest progrés cognitiu. Els autors posen el dit a la nafra. El coneixement científic no sembla capaç de contribuir a promoure formes de saviesa que ajudin els humans a *viure*, a viure en *equilibri* amb la natura, incloent en la natura el nostre propi cos. (Jesús Vicens ja havia publicat una reflexió en aquesta mateixa línia al seu llibre *El valor de la salut: Una reflexió sociològica sobre la calidat de vida*, Siglo XXI, 1995.)

S'observa un divorci entre ciència teòrica i direcció de la vida, un dels leitmotiv

del llibre. El que hom es pot preguntar és si es pot atribuir aquest divorci a la *forma mateixa de la pràctica científica* —a la qual els autors es refereixen com a «ciència reduccionista»— o si cal atribuir-lo als valors i als principis dominants en les esferes de la moral, la política i la filosofia. Els autors semblen postular que aquests valors i principis avui dominants deriven *directament* (i, per tant, de manera *indissoluble*) de la «ciència reduccionista». Però es pot pensar que, entre la ciència teòrica i els plantejaments normatius (ètics, polítics) o filosòfics, les derivacions no són directes. Es pot pensar que les normes ètiques o polítiques o les cosmovisions filosòfiques poden buscar en la ciència arguments de plausibilitat, però no conclusions necessàries. La derivació directa s'ha qualificat de «fal·làcia naturalista», que consisteix a inferir falsament la prescripció del fet. Com deia Hume, «no es pot deduir el “deure” de l’“ésser”». Les coses són com són o les veiem com les veiem, però les prescripcions normatives no depenen directament, segons regles formals d'inferència, de la manera de ser de les coses. Els coneixements científics sobre mecànica o electricitat poden ser usats per protegir i ajudar la vida o per destruir-la. És la vella (i recurrent) polèmica sobre la neutralitat o falta de neutralitat de la ciència i la tècnica. Els autors defensen que la ciència no és neutral. Al meu entendre, les coses són diferents de com ells ho presenten en aquest punt. La nocivitat de l'ús industrial i militar de l'energia nuclear no deriva de cap perversitat intrínseca del coneixement. Hi ha una vella desconfiança sobre la capacitat humana per controlar els efectes nocius del coneixement, començant pel text fundacional de la tradició judeocristiana: el Gènesi, primer llibre de la Bíblia, on el pecat original —és a dir, l'arrel última de tot el mal moral— deriva de l'ambició humana de saber. Aquesta desconfiança, doncs, ja existia molt abans de l'aparició de la ciència moderna, i respon a un fet real: l'ésser humà és destructiu i autodes-

tructiu, i el poder que el coneixement li atorga augmenta aquesta destructivitat. La regulació d'aquest poder letal només pot venir de «fora» del coneixement, del món no dels *fets* (i el seu estudi), sinó de les *prescripcions*, és a dir, de l'ètica.

Manuel Sacristán alertava sobre el perill de confondre bondat (o maldat) epistemològica i bondat (o maldat) moral. Si la física no fos un coneixement tan «bo» (en el sentit de coneixement que capta amb tanta eficàcia les lleis que governen la realitat), no tindríem ni la bomba atòmica ni el mal que pot representar des del punt de vista moral.

Ens podem preguntar si l'eficàcia epistemològica de la ciència —la seva elevada capacitat de trobar la veritat dels fets del món— no rau justament en el seu caràcter «reduccionista». Els autors del llibre admeten la pertinència del saber científic. El que rebutja és la seva manca d'obertura cap a plantejaments *holístics*, de síntesi. Defensen una «ciència holística» que, de fet, estan desenvolupant científics reconeguts com ara Fritjof Capra, James Lovelock o Humberto Maturana, entre altres. Potser una de les claus per dissipar les diferències seria reconèixer que la ciència sempre té dues *fases* complementàries, una fase *analítica* i una de *sinètica*. L'estratègia que ha atorgat tant d'èxit a la ciència moderna ha estat, en gran mesura, l'analítica: examinar per separat cada aspecte de la realitat per poder penetrar-hi més a fons. Ara bé, arriba un moment que cal fer una *síntesi* de tots els resultats fragmentaris, la qual permet descobrir

noves realitats *relacionals* o *sistèmiques* no visibles a la mirada purament analítica. El progrés del saber seria una concatenació alternant dels dos moments, l'analític i el sintètic. El que sí que és cert és que fins no fa gaire els científics continuaven interessats més en el moment analític que no pas en el sintètic. Però també és veritat que les tendències a la síntesi esdevenen cada vegada més presents en la recerca. Una plasmació d'aquesta tendència és la proliferació d'estudis pluridisciplinaris, orientats a la col·laboració entre especialistes molt diversos.

Estem, doncs, davant d'un llibre que aborda una temàtica crucial d'un món amenaçat. Les qüestions que hi queden plantejades són qüestions centrals de la nostra època: el paper de la ciència, el divorci entre raó i vida, les visions reduccionistes del progrés i el coneixement —però també de molts més, com ara la noció distorsionada de benestar, la concepció del temps desvinculada dels cicles naturals, els curtcircuits en la comunicació i la comunitat dels éssers humans... No es pot dubtar de la pertinència i oportunitat dels temes que aborda, ni de la passió amb què està escrit. Passió que —en coherència amb la sensibilitat de l'obra— cal considerar com una virtut intel·lectual molt necessària enfront de l'alarmant indiferència amb què tanta gent contempla sense parpellejar —i sense ser capaçs d'interpretar-ne els senyals— la cursa que ens mena a l'abisme.

Joaquim Sempere

HERRERA GÓMEZ, Manuel

Metateoría de las ciencias sociales: El puzzle epistemológico

Madrid: Tecnos, 2005, 202 p.

La filosofía, según una de sus definiciones más clásicas, es considerada como la ciencia de todas las cosas, por sus causas últimas, a la luz de la razón. Por eso, nada

de lo que existe queda fuera de su alcance, aunque haya ciencias especializadas en un aspecto de la realidad. El conocimiento también existe y, como objeto existente,

también cae bajo el paraguas de la filosofía, que no sólo estudia el conocimiento, sino qué es conocer.

El conocimiento en las ciencias sociales, con todo lo que supone, no es un objeto exclusivo del científico social, aunque sea éste el más cualificado para decir cómo debe ser el conocimiento en dicha ciencia. Por tratarse del conocimiento, la filosofía tiene algo que decir, pidiendo licencia para la intromisión en un área que no se le debe suponer ajena a su campo original de estudio, que es el saber.

Por eso, en esta obra, se parte del presupuesto siguiente: las ciencias sociales son una de las muchas formas posibles en las que se expresa el conocimiento humano. Es legítimo trasladar a ella los resultados consolidados de la filosofía del conocimiento, sin sentirse agredido o invadido por la misma.

La manera en que se desarrolla la exposición se aleja en cualquier caso de la pretensión de dar criterios sobre cómo se debe desarrollar el saber, la construcción de conocimientos en las ciencias sociales. El qué estudiar y cómo estudiarlo, son tareas que las ciencias sociales tienen bien conocidas y aprendidas. Se cuenta con suficiente experiencia y con los metodólogos necesarios para ir determinando las líneas de estudio que guían a las ciencias sociales.

Sin embargo, de lo que se trata en estas páginas es del sustrato filosófico que hay detrás de cada saber. La validez de una ciencia procede, no sólo de la validez de los hallazgos o hechos estudiados, sino de la definición primera de los conceptos utilizados y de su validez ontológica. El filósofo de las ciencias sociales debe intervenir corroborando la validez de los términos que se usan para desarrollar una teoría, su congruencia, su coherencia, sus límites. De esta manera, se asegura la construcción con firmes y sólidos cimientos, sin peligro de construir en el aire, sin una base fundamentada.

Y en esta obra aún se concreta más la tarea que le sería propia al filósofo del

conocimiento, que sería ocuparse primordialmente del conocimiento sociológico y/o económico. Al filósofo no le interesan los resultados o las consecuencias de las teorías que construye el científico social, sino el antes, lo que precede a la teoría, lo que está por encima de ella, la metateoría. Las reflexiones del científico social sobre la realidad, para el filósofo son metarreflexiones sobre cómo el sociólogo, por ejemplo, construye esas teorías a partir del uso de conceptos más o menos abstractos. El científico extrae datos de la observación de la realidad que ordena y relaciona en su mente. El filósofo trata de averiguar lo que el anterior entiende por «orden» y «relación».

La importancia del filósofo es enorme, a veces midiéndola con escalas utilitaristas. Pero sin una fundamentación sólida y válida, cualquier teoría es inconsistente aunque aparente acertar con su objeto de estudio, con sus análisis, con sus reflexiones y sugerencias. Si no parte de conceptos correctamente definidos y limitados, el caos o la vaguedad argumentativa están servidos. Gracias a los filósofos se mantiene la solidez argumentativa de las teorías. Sin filósofos, ninguna teoría puede invalidarse, ya que toda discusión o debate acabaría en una confrontación de opiniones, no verdades, imposibles de rebatir.

Un problema de la época en que vivimos es la tendencia a dar más importancia a la opinión que a la verdad, lo que impide el diálogo constructivo y enriquecedor que procede de la defensa y el ataque de conceptos y teorías expuestos por los científicos. Los filósofos siguen teniendo un papel relevante y se convierten, en cierta manera, en garantes de la «buena teoría». De una teoría o reflexión sustantiva, con contenido, con lógica, con sentido.

Para intentar que quede bien clara esta idea, valga la comparación con aquellas instituciones que otorgan certificados de calidad a las empresas que cumplen una

determinada normativa europea. A la institución no le interesa tanto lo que producen, o a qué se dedica tal empresa, sino la calidad del producto y del proceso de fabricación, respetando unas normas determinadas que se consideran beneficiosas para el personal, para el medio ambiente y para el consumidor.

La lucha entre básico y aplicado, también se da en estos niveles de construcción de teorías. Qué es investigación básica y qué es investigación aplicada, depende en parte del nivel en el que se encuentre situado el científico. Para un químico que trabaja en el laboratorio, todo lo relacionado con las ciencias sociales le puede parecer investigación básica, mientras que para un científico social, sus trabajos de campo y la argumentación teórica que le da a sus conclusiones le parecen investigación aplicada. En cambio, para éste último, la labor de un filósofo de las ciencias sociales se englobaría en un conocimiento básico de dudosa utilidad para sus investigaciones o trabajos.

En los primeros capítulos, el autor trata de demostrar la utilidad de la producción de conocimiento básico. Se trata, en definitiva, de exponer cómo un planteamiento filosófico del conocimiento puede habitualmente encontrar una aplicación fructífera en el campo de las ciencias sociales, yendo incluso más lejos, se trataría de demostrar cómo productos intelectuales del hombre pueden y deben tenerse en cuenta en el campo de las ciencias sociales.

En esta materia, se recuerdan las aportaciones tan interesantes de Wittgenstein, que sintéticamente señalaba que «los límites de mi lenguaje significan los límites de mi mundo». En esta afirmación se compendia el contenido de la primera parte, haciendo énfasis en la importancia de los conceptos, del vocabulario filosófico que un científico social debe poseer para que su mundo sea lo más amplio posible y pueda tener un conocimiento más completo de la realidad que estudia.

Frente a esta postura, se planteará la opción contraria, defendida por algunos autores como Bacon, que, simplificando, estiman necesaria la situación de *tabula rasa* en la mente de aquel científico que no quiera dejarse llevar por los prejuicios, tan dañinos para el auténtico conocimiento.

Las aportaciones de éstos y otros muy variados autores, se consiguen sintetizar en pocas páginas, pero sin caer en vaguedades o simplismos, incluso alcanzando un aceptable grado de concreción para el tema del que se trata, y consiguiendo llegar de modo asequible al público al que se dirige la obra, que no es otro que el científico social deseoso de ampliar su formación filosófica en un campo que le atañe y le afecta directamente.

A través de los diferentes autores y sus posturas, surgen una serie de interrogantes que el lector deberá ir respondiéndose. Cuestiones relacionadas con la lógica del conocimiento, con la validez de perspectivas como pudiera ser el inductismo, la cuestión de la racionalidad de los hechos, la concepción del prejuicio según las distintas corrientes y las ventajas o los inconvenientes que conlleva en el estudio de la realidad social, etc.

El intento de dar respuesta a todos esos interrogantes vendrá de un acercamiento al conocimiento humano antifundamentalista. El antifundamentalismo busca romper con la idea ilustrada de la omnipotencia de la razón, y viene a defender la capacidad de la misma para advertir los límites de sus propios productos. La razón no lo puede todo, pero puede mucho.

A través de los autores que se explican, el científico social que se inicia en la formación filosófica, conseguirá descubrir, de mano de cada autor, los límites de la razón y las potencias que posee. El científico social guiado por el antifundamentalismo, sabrá sacar lo mejor de cada uno para construir su propio esquema mental, y con cimientos sólidos investigar en cuestiones muy diversas, pero siem-

pre teniendo en cuenta determinados resultados metateóricos sobre la racionalidad humana.

Para la mejor comprensión de las teorías expuestas, se hace uso de ejemplos relacionados con las ciencias naturales, de carácter más positivista. Algunas veces porque son los ejemplos utilizados por los mismos autores, otras por facilitar la comprensión y la escenificación de un hecho, que si fuera ejemplificado con elementos de la realidad social, podría dar lugar a dudas sobre su interpretación o a confundir al lector que, partiendo de una postura más subjetiva, encontrara demasiados sesgos personales en el hecho mostrado.

La segunda parte continúa con los temas más debatidos en el contexto internacional, sobre filosofía y metodología de las ciencias sociales. El individualismo metodológico y el consiguiente problema de las consecuencias no intencionales de acciones intencionales cobrará centralidad en esas páginas. Dicho análisis se seguirá desde la anterior concepción anti-

fundamentalista, intentando mostrar que no se debería hablar de individualismo metodológico, sino de muchas interpretaciones que se tratan de revelar y criticar. La cuestión de las acciones no intencionales de acciones humanas intencionales se abordará desde el punto de vista epistemológico buscando clarificar ideas, para pasar después a una teorización que debería servir de ayuda para los científicos sociales que usan ese argumento en sus trabajos. Al final, el tema de la cualidad y la cantidad saldrá a la luz para entrar en un debate que ha focalizado la atención de los científicos sociales en los últimos años. La dualidad cuantitativo y cualitativo, la complementariedad de ambas perspectivas, las tensiones existentes entre los que defienden una contra otra, también espera ser un tema que ayude a la formación del espíritu crítico en el científico social recién iniciado.

Sonia Pagés Luís

Universidad Nacional de Educación
a Distancia

FENSTERMAKER, S.; WEST, C. (eds.)

Doing Gender, Doing Difference: Inequality, Power and Institutional Change

Nueva York: Routledge, 2002, 244 p.

ISBN 0-415-93179-7

Las últimas décadas se caracterizan por un creciente rechazo del género como una identidad o como un rol adquirido en la infancia y fortalecido en las relaciones familiares. A diferencia de dicha perspectiva de orientación funcionalista, el género debiera ser entendido como un sistema institucionalizado de prácticas sociales, orientado a la clasificación de las personas en dos categorías —hombres y mujeres— y configurado a partir de una organización desigual de las relaciones sociales sustentada en dicha diferenciación (Connell, 1987; Lorber, 1984). En concomitancia con otros sistemas de desi-

gualdad, el sistema de género se (re)produce en tres niveles de la realidad social: a) en el nivel macro —mediante las creencias culturales y la distribución de los recursos—, b) en el nivel de la interacción —mediante los patrones de comportamiento y las prácticas organizativas— y c) en el nivel individual —mediante la configuración de las identidades— (Ridgeway y Correll, 2004).

La obra de Sarah Fenstermaker y Candace West recupera, de manera ejemplar, un conjunto de artículos que han dado génesis a un interesante debate intelectual en los últimos años. A pesar de

que la teoría feminista se encuentra en un proceso de articular un vocabulario conceptual nuevo para la sociología que se aleja de la vieja bifurcación entre lo macrosocial y lo microsociales y subjetivo (Madoo Lengermann; Niebrugge-Brantley, 1993), la mayoría de comentarios en torno a la obra de Fenstermaker y West se han centrado en dicha dicotomía. Fuertemente enraizada en la etnometodología de Harold Garfinkel (1967) y en el interaccionismo simbólico de Erving Goffman (1977), y al mismo tiempo alejada de la nominalización abstracta que caracteriza a una parte de la sociología, la propuesta de Fenstermaker y West se apoya en una ontología que remite a las interacciones cara a cara producidas en la vida cotidiana de los individuos. Sin embargo, a diferencia de los citados autores, la propuesta no se limita a analizar la producción del género en los procesos *puros* de interacción, sino que su análisis se amplía a todos los contextos en los que transcurre la vida cotidiana.

Con una trayectoria inicial algo accidentada —la obra relata en su introducción las dificultades de publicación que tuvo su artículo seminal, «Doing Gender» (1987), en la revista *Gender & Society*—, las ideas que recoge el volumen se pueden considerar, hoy en día, clásicas. Claramente alejadas de las principales teorías feministas emergentes de la época, las propuestas de Fenstermaker y West han influido en disciplinas ajenas a la sociología, como la psicología o la antropología, por su originalidad y, sobre todo, por su enorme aplicabilidad empírica. Huyendo de concepciones estáticas, las autoras proponen una noción del género anclada en los procesos, en sus palabras: «una realización metódica y recurrente [...] en el seno de un conjunto de actividades micro políticas socialmente guiadas por la percepción y la interacción» (p. 4). Su cometido principal es demostrar empíricamente cómo el género es realizado (*done*) a través de la interacción

entre las acciones y el lenguaje, mediante la identificación de acuerdos (*arrangements*) institucionales que se orientan a (re)producir categorías identificables de hombres y de mujeres. Su enfoque etnográfico plantea una noción del género como un proceso dinámico y, al mismo tiempo, práctico, esto es, como algo que la gente *dice* y *hace* en su interacción cotidiana.

La obra presenta un orden cronológico que evidencia el progresivo desarrollo de una teoría inacabada, comprometida con la situación y en constante experimentación. El volumen abre con un espléndido prefacio de Dorothy E. Smith, en el que la socióloga norteamericana, a pesar de reconocer sus reticencias con la perspectiva, menciona la necesidad «de que esta línea de pensamiento y de investigación en constante desarrollo en la sociología del género se hiciera visible en un volumen de este tipo» (p. IX). El citado artículo, «Doing Gender», redactado por Candace West y Don Zimmerman en el año 1987, ocupa el capítulo 1 del libro y constituye una excelente introducción teórica al conjunto de ideas posteriormente desarrolladas. En los tres capítulos siguientes (2, 3 y 4), Fenstermaker y West revisan la teoría inicialmente propuesta, agregando en el último la noción de *diferencia*, con el fin de extender el marco de análisis inicial al estudio de las desigualdades de raza y de clase. El capítulo 5, en un brillante ejercicio de estilo, integra un simposio con opiniones divergentes de un conjunto de académicas y académicos de nacionalidad anglosajona, como Patricia Hill Collins, Lionel A. Maldonado, Dana Y. Takagi, Barrie Thorne, Lynn Weber y Howard Winant, seguido de una lúcida réplica a las mismas por parte de las editoras del volumen. Los siguientes cuatro capítulos (6, 7, 8 y 9) devienen, todos ellos, ejemplos de la aplicabilidad empírica del enfoque. En el capítulo 10, Moloney y Fenstermaker establecen un paralelismo entre dicho

enfoque y las aportaciones de Judith Butler y, finalmente, en los capítulos 11 y 12, Fenstermaker y West presentan unas breves conclusiones que cierran el volumen.

Finalizada la obra, la impresión que se lleva el lector es la de que algo se encuentra incompleto. Y es que, tal y como afirma Dorothy E. Smith en el prefacio, a diferencia de una gran parte de la sociología posterior a la Segunda Guerra Mundial, fuertemente orientada a la elaboración de grandes teorías, la obra presenta una perspectiva abierta a constantes revisiones, clarificaciones y supervisiones a lo largo del proceso de investigación. Es, en sus palabras, «un ejemplo de cómo la sociología debiera proceder» (p. XI). No obstante, no se trata de una perspectiva ajena a críticas. Según Patricia Hill Collins, la perspectiva «clama por el lenguaje de la inclusividad, pero lo descontextualiza de la historia de los estudios de raza, de clase y de género» (p. 83). De acuerdo con la autora, el sistema de género es un fenómeno social de múltiples niveles. Las situaciones resultantes de la interacción —así como las que interpretan a los individuos como actores racionales que toman decisiones de acuerdo con su propio interés— son incapaces de explicar por sí mismas el amplio rango de contextos que intervienen en la génesis de la desigualdad de género, de clase o de raza. Recuperando una de las ideas ya clásicas de la propia Smith (1989), posiblemente fuera más acertada una exploración de mundos cotidianos que, sin abandonar la indagación de los resul-

tados inmediatos, reconociera que todo autointerés susceptible de generar opresión se encuentra estructuralmente localizado.

Referencias

- CONNELL, R. W. (1987). *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*. Stanford CA: Stanford University Press.
- GARFINKEL, H. (1967). *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs N.J.: Prentice-Hall.
- GOFFMAN, E. (1977). «The Arrangement Between the Sexes». *Theory & Society*, 40, p. 301-331.
- LORBER, J. (1994). *Paradoxes of Gender*. New Haven CT: Yale University Press.
- MADOO LENGERMANN, P.; NIEBRUGGE-BRANTLEY, J. (1993). «Teoría Feminista Contemporánea». En: G. RITZER: *Teoría sociológica contemporánea*. Madrid: McGraw-Hill.
- RIDGEWAY, C.; CORRELL, S. (2004). «Unpacking the Gender System: A Theoretical Perspective on Gender Beliefs and Social Relations». *Gender & Society*, 28(4), p. 510-531.
- SMITH, D. E. (1989). *The Everyday World As Problematic: A Feminist Sociology*. Boston: Northeastern University Press.

Sergi Fàbregues Feijóo
 Universitat Autònoma de Barcelona
 Seminari d'Estudis de la Dona (SED)
 sfabreguesfeijoo@yahoo.es